

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

Dr. Marcel Gielis

Volgens een tot voor kort vrij algemeen aanvaarde opvatting over de geschiedenis van de catechese ligt de Reformatie en meer bepaald Luther aan de basis van de catechismus. Van katholieke zijde zou hier dan op gereageerd zijn eerst door Petrus Canisius en vervolgens door het Concilie van Trente, dat opdracht gaf de *Catechismus Romanus* samen te stellen. Op basis van de 'catechismus van Trente' zouden dan als onderdeel van de contrareformatorische actie van de Kerk diocesane catechismussen zijn uitgevaardigd.

Een onderzoek naar catechismussen die reeds sinds de late Middeleeuwen in omloop waren in de Nederlanden geeft echter een ietwat ander beeld¹. Reeds lang vóór het optreden van Luther vaardigden bisschoppen instructies uit voor de catechese en zelfs complete catechismussen. Zowel Luther als Canisius en de *Catechismus Romanus* staan in een traditie die teruggaat tot diep in de Middeleeuwen. En wanneer dan althans in de Mechelse kerkprovincie in het kader van de post-tridentijnse katholieke hervorming een catechismus wordt uitgevaardigd, sluit die sterk aan bij een eigen Nederlandse traditie en is die slechts in beperkte mate beïnvloed door de *Catechismus Romanus*.

Om dit alles aan te tonen zal ik in de deze bijdrage in een eerste deel catechetische instructies en catechismussen in de Nederlanden van vóór de Reformatie bespreken en ook een blik werpen op Luthers catechismussen. Vervolgens zal ik in een tweede deel ingaan op wat in het Concilie van Trente gezegd is over catechese en op de *Catechismus Romanus*. Om de invloed van de tridentijnse bepalingen en de op last van het concilie uitgevaardigde

¹Marcel Gielis en Jan Jacobs, 'De *Catechismus van de Katholieke Kerk* onder de catechismussen', in: Ad Brants en Henk Witte, *In spanning: de Catechismus van de Katholieke Kerk gesitueerd*, Baarn: Gooi & Sticht, 1998, p. 82-105. In dit artikel vindt men verdere verwijzingen naar relevante literatuur.

catechismus te meten zal ik tenslotte in een derde deel de hervormingsacties inzake catechese bij de uitvoering van het concilie in de Nederlanden bekijken en de sporen onderzoeken die het Concilie van Trente heeft nagelaten in de officiële catechismussen die sindsdien in de Nederlanden uitgevaardigd zijn.

Bij de bespreking van catechismussen wordt allereerst gekeken naar de indeling: welke catechetische leerstukken worden besproken en in welke volgorde? Daarnaast wordt aandacht besteed aan bepaalde thema's: de leer van de zogenaamde geloofsbronnen, nl. Schrift en Traditie (of met de tridentijnse term 'tradities'), de bespreking van het geloofsartikel over de Kerk, de rechtvaardigingsleer (of leer over zonde, genade, goede werken en heil) en de bespreking van het eerste gebod, meer bepaald verbod van het verbod van bijgeloof.

1 Catechese en catechismus vóór het Concilie van Trente

1.1 *De laatmiddeleeuwse catechese*

Vóór de Reformatie vindt men voornamelijk drie types van catechetische traktaten: catecheses die de klassieke leerstukken, nl. geloofsbelijdenis, sacramenten, geboden en gebeden, behandelen, catecheses over 'catalogen' van deugden en zonden, met het oog op de biecht, en catecheses volgens het model van de humanistische schoolgesprekken².

In de statuten die Jan van Sierck (of Zyric) uitvaardigde vinden we een catechese voorgescreven, die een uitleg is van het credo, het onzevader, de 10 geboden en de 7 sacramenten³. Jan van Sierck was bisschop van Utrecht van 1291 tot 1296. Hij was benoemd door de paus en dat betekende in deze tijd dat hij hervormingsgezind was en de richtlijnen van concilies zoals het Vierde van Lateranen wilde laten doordringen in zijn bisdom. Hij vaardigde statuten uit - waarschijnlijk op een synode - in 1292 en 1293; op 2 december 1294 voegde hij er een aantal meestal verklarende bepalingen aan toe, waarin

---

²Voor de laat-middeleeuwse catechese zie de werken van Troelstra: Anne Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de voor-reformatorische eeuw*, Groningen: Wolters, 1901, en *Stof en methode der catechese in Nederland voor de reformatie*, Groningen: Wolters, 1903.

³R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, dl. 1, Utrecht - Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1957, p. 188-189.

hij o.a. aan de parochiepriesters oplegt iedere zondag het onzevader en de geloofsbelijdenis uit te leggen en één keer in de maand ook de 10 geboden en de 7 sacramenten⁴. Daarop volgt dan een opsomming van de 10 geboden en van de 7 sacramenten, die verdeeld worden in 5 noodzakelijke en 2 vrijwillige.

Het biechtboek van Jean Gerson biedt een voorbeeld van catechese aan de hand van 'catalogen' van deugden en vooral van zonden. Gersons biechtboek werd in het begin 15^e eeuw met zijn uitleg van de 10 geboden en zijn sterfboek samengevoegd tot het *Opus tripartit(ic)um*. Dit 'in drieën gedeeld werk' werd het in 1512 als catechismus van het bisdom Luik uitgevaardigd door bisschop Erard de la Marck⁵; in Nederlandse vertaling werd Gersons boek in Antwerpen gedrukt, voorafgegaan door een 'mandement' van de bisschop om het gebruik van dit boekje voor de catechese aan te bevelen. Het driegedeeld boekje van Gerson is aldus naar alle waarschijnlijkheid de eerste officiële catechismus in onze gewesten. Het mandement van bisschop Erard biedt interessante informatie over de laatmiddeleeuwse parochiecatechese: in de vroegmis (de dienstbodenmis!) moest een kapelaan, die aldus ingeschakeld werd in de pastoraal en reeds de functie van een onderpastoor ging vervullen, het boekje van Gerson uitleggen. Aldus is het gebruik ontstaan dat veelal stand hield tot op de vooravond van het Tweede Vaticaans Concilie: tijdens

⁴Troelstra, *Toestand*, p. 105: "... praecipimus ... Rectoribus et Presbyteris ut in eorum Parochiis Paternoster et Credo ... qualibet die dominica, nec non decem praecepta et septem Sacramenta ecclesiae semel in mense, vel saltem ter aut quater in anno, populo intelligibiliter et lingua materna exponant".

⁵Joannes Gerson, *Opus tripartitum. Een boecxken dat men heet in drien ghedeilt, van den geboden Gods, van der biechten, enn vander konsten om wel enn salichlijcte sterven*, in-4°, car. goth., sign. A-D., fig. op titelblad. De colofon op het einde van het boek luidt als volgt: "Hier eyndet boeck van mecster Jan Gerson, ghenamt dwere van drien ... Gheprint tot Antwerpen by Onser liever Vrouwen Kerchof by my Michiel Van Hoochstraten". [Het is niet onmogelijk dat er i.p.v. 'mecster' en 'dwere' in werkelijkheid staat: 'meester' en 'dwerc'.]. Nota: "Précédé d'un mandement d'Eberhard van den Marck, archevêque de Liège, pour en commander l'usage". Deze beschrijving is overgenomen uit de catalogoog van de Bibliothèque nationale in Paris. Troelstra heeft een exemplaar uit het seminarie van Warmond gebruikt. Opsporingen in de Maurits Sabbebibliotheek in Leuven, waar althans een deel van de collectie van Warmond thans aanwezig is, hebben vooralsnog niet geleid tot het terugvinden van dit exemplaar. Vgl. een andere Antwerpse druk van Gersons boekje in hetzelfde jaar: Jean Gerson, *Opus tripartitum et tripharie positum Scilicet latine gallice theutonice de predeptis [sic? = preceptis] de confessione de arte bene moriendi*, Antwerpie: Wilhelmu[s] Vosterma[n], 1512, [72] f. (ex. aanwezig in de KB in Brussel).

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

de vroegmis legde de onderpastoor de catechismus uit, terwijl de pastoor in de hoogmis een homilie deed over de lezingen van de zondag.

De humanisten waren zeer bedrijvig op het gebied van de catechese. Desiderius Erasmus schreef meerdere catechismussen, terwijl ook in de *Colloquia* bij herhaling religieuze thema's worden aangesneden, zodat de leerling niet alleen goed Latijn leert spreken, maar ook zijn geloofskennis kan uitdiepen. Dergelijke schoolgesprekken werpen een licht op het ontstaan van de catechismus in vraag-en-antwoordvorm. In de humanistische catechismussen en 'colloquia' stelt een leerling vragen over het geloof, een christelijke levenswijze, het gebed, en dergelijke dingen meer. Dikwijls rijzen deze vragen op uit het concrete, alledaagse leven. In de latere catechismussen stelt niet meer de leerling de vragen, maar de leraar. De vragen staan dan volledig in functie van het antwoord dat meer en meer in de termen van een metafysische en supranaturalistische scholastiek gesteld wordt en dat de leerling dikwijls moet van buiten leren zonder dat hij weet waar het op slaat.

1.2 De Reformatie en de katholieke reactie

Ondanks alle inspanningen die in de late Middeleeuwen op gebied van de catechese reeds gebeurd waren, kwam de reformator Maarten Luther bij de visitaties die hij liet uitvoeren te weten dat er groot gebrek was aan geloofskennis niet alleen bij het gewone volk, maar dikwijls ook bij de priesters. Daarom schreef hij een grote in doorlopende tekst en een kleine catechismus in vraag-en-antwoordvorm. De indeling van beide catechismussen is dezelfde; Luther bespreekt vier catechetische leerstukken die hij onderscheidt, in een welbepaalde volgorde: eerst de geboden, vervolgens de geloofsbelijdenis, dan het gebed en tenslotte de drie sacramenten die hij als zodanig erkent, nl. doop, avondmaal en biecht. Deze volgorde wordt bepaald vanuit een theologische overweging: omdat de mens vanuit het besef van zijn zondigheid komt tot het verlangen naar rechtvaardiging door God, geeft Luther prioriteit aan de bespreking van de geboden, die de mens confronteren met zijn onvermogen om de wet van God na te leven.

Dikwijls wordt gezegd dat de uit Nijmegen afkomstige, maar onder keizer Ferdinand in het Duitse Rijk werkzame Petrus Canisius met zijn grote, kleine en kleinste catechismus in

vraag-en-antwoordvorm een katholiek alternatief wilde bieden voor Luthers catechismussen. Veeleer is het echter zo dat Canisius, die evenals Luther een grote onwetendheid inzake het geloof constateerde bij priesters en leken, in de lijn van laatmiddeleeuwse hervormingsgezinde stromingen de toestand van de Kerk wou verbeteren. Dat zijn catechismussen teruggrijpen op een oude catechetische traditie blijkt uit het schema dat hij hanteert voor de indeling ervan. Zijn catechismussen hebben vijf delen⁶. Voor de eerste drie delen ontleent Canisius aan Augustinus' *Enchiridion sive de fide, spe et caritate* de gedachte dat de leer van de Kerk kan samengevat worden in een bespreking van de drie goddelijke deugden geloof, hoop en liefde (1 Kor. 13,13) aan de hand van respectievelijk de geloofsbelijdenis, het gebed (des Heren) en het tweevoudig liefdesgebod (die dan meer gespecificeerd te vinden zijn in de geboden op de twee stenen tafelen). De behandeling van de sacramenten, die bij Augustinus summier gebeurt in de bespreking van de geloofsbelijdenis, wordt bij Canisius ondergebracht in een vierde deel. In een laatste deel, dat handelt over de christelijke gerechtigheid, neemt hij de laatmiddeleeuwse catechese volgens catalogen van zonden en deugden over en op het einde een bespreking van de vier uitersten (dood, oordeel, hel en hemel).

2 Catechese en catechismus op het Concilie van Trente

Het Concilie van Trente kwam in 1545-1563 tijdens drie zittingsperiodes (1545-1547; 1551-1552 en 1561-1563) bijeen. Het had heel wat voeten in de aarde eer de plannen voor een concilie, waaraan reeds vlug na het optreden van Luther gedacht werd, ten uitvoer konden gelegd worden. Dit had niet in het minst te maken met tegenstrijdige visies die leefden bij de leiders der christenheid: terwijl de paus op het concilie vooral de protestanten als ketters wilde veroordelen, zag de keizer in een hervorming van de Kerk in hoofd en leden door een concilie dé mogelijkheid om de eenheid in zijn rijk te herstellen. Uiteindelijk werd beslist dat het concilie tijdens iedere sessie waarop de beslissingen plechtig

⁶S. *Petri Canisii doctoris Ecclesiae Catechismi Latini et Germanici*, ed. Fridericus Streicher, 2 dln., Rome: Pontificia Universitas Gregoriana, 1933-1936.

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

afgekondigd werden, zowel hervormings- als dogmatische decreten zou uitvaardigen. Catechese en catechismus kwamen in Trente ter sprake als een aangelegenheid die te maken had met kerkhervorming⁷.

Tijdens de eerste zitting kwam de kwestie van de verhouding van Schrift en Traditie ter sprake. In verband hiermee werden decreten over schriftuitleg en prediking uitgevaardigd, waarin ook aan de problematiek van de catechese aandacht geschonken wordt. Onder de 'misbruiken' wordt genoemd dat het onderricht aan het christenvolk en vooral aan de jongeren kwijnend is. Voor het onderricht aan jeugd en volk is een catechismus nodig. In de geloofsverkondiging moet aan de Schrift meer aandacht worden besteed. Daarom moet voor theologiestudenten een 'methodus' (introductie in de bijbelstudie) gemaakt worden. Een catechismus zal dienen als handboek bij het geloofsonderricht. Uiteindelijk echter leidden de besprekingen over de catechese slechts tot een tastbaar resultaat in het grote hervormingsdecreet van Morone, dat in de laatste sessies van het concilie gestemd wordt.

Tijdens de derde zitting liet de legaat Girolamo Seripando de theologen beginnen met de voorbereiding van een catechismus; de samenstelling daarvan blijkt zowel de wens van de keizer als van de Franse koning te zijn. Kardinaal de Guise stelde voor o.a. de kwestie van de voor de clerus benodigde boeken (missaal, brevier en catechismus) over te laten aan een commissie. In de 25ste en laatste sessie van het concilie op 4 december 1563 werd daarover een decreet aangenomen.

Het resultaat van het werk van de op last van het concilie ingestelde commissie was de *Catechismus Romanus*, waarvan de editio princeps verscheen bij Paulus Manutius te Rome in 1566. We werpen even een blik op enkele leerstukken van de zogenaamde catechismus van Trente. Opvallend is dat, terwijl het concilie reeds in de eerste zitting lang bleef stilstaan

---

⁷De gegevens aangaande de besprekingen over de catechese op het Concilie van Trente zijn ontleend aan een paper dat Sacha Steijaert, student aan het Sint-Janscentrum in 's-Hertogenbosch gemaakt heeft in het kader van mijn college over dogmageschiedenis; voor dit paper heeft hij Hubert Jedin, *Geschiede des Konzils von Trient*, 4 dln. in 5 bdn., Freiburg: Herder, 1949-1975 gedepouilleerd. Voor de geschiedenis van het Concilie van Trente en van de katholieke hervorming in de Nederlanden heb ik gebruik kunnen maken van een nota die Gert Gielis heeft opgesteld op basis van zijn doctoraatsonderzoek *De rol van de Leuvense theologen in de ketterbestrijding en de katholieke hervorming (1544-1576)*.

bij de tussen de partijen in het toemalige godsdienstconflict omstreden leerstukken van de verhouding van Schrift en Traditie en van zonde, genade en rechtvaardiging en daarover decreten uitvaardigde, deze onderwerpen veel minder prominent aanwezig zijn in de catechismus. Op de rechtvaardigingsleer wordt praktisch niet ingegaan en de kwestie van Schrift en 'tradities' komt ter sprake in het voorwoord in samenhang met de verantwoording van de indeling⁸. Hier wordt gesteld dat leer die aan de gelovigen moet overgeleverd worden vervat is in het Woord Gods, dat over Schrift en tradities verdeeld is. Het Woord Gods omvat vele en diverse dingen, maar werd door de voorouders op bevattelijke wijze in vier hoofdstukken ingedeeld, die achtereenvolgens handelen over de apostolische geloofsbelijdenis, de sacramenten, de 10 geboden van God en het Gebed des Heren. Opmerkelijk is dat de *Catechismus Romanus* dezelfde catechetische leerstukken noemt als bijna drie eeuwen vroeger reeds de Utrechtse bisschop Jan van Sierck als te behandelen voorschreef aan zijn priesters.

Heel interessant is wat de catechismus zegt over de Kerk. Bij de bespreking van het negende artikel van de geloofsbelijdenis wordt de vraag gesteld of men in de Kerk moet geloven zoals men in God gelooft⁹. In het antwoord op deze vraag wordt er op gewezen dat wij in de geloofsbelijdenis zeggen dat we de Kerk geloven, maar niet dat we in de Kerk geloven; door deze verschillende wijzen van uitdrukken wordt God als Schepper van alles wat is duidelijk onderscheiden van Zijn schepselen, waartoe ook de Kerk behoort. Dit betekent dus dat men de uitdrukking 'geloven in' strikt genomen alleen mag gebruiken om de geloofshouding tegenover de Goddelijke Personen aan te duiden.

---

⁸*Catechismus Romanus*, Praefatio, nr. 12: "Omnis doctrinae ratio, quae fidelibus tradenda sit, verbo Dei continetur, quod in scripturam traditionesque distributum est. ... Sed quoniam quae divinitus tradita fuerunt, multa sunt & varia, ... sapientissime maiores nostri totam hanc vim & rationem salutaris doctrinae, in quatuor haec capita redactam, distribuerunt, Apostolorum Symbolum, Sacramenta, Decalogum, Dominicam orationem."

⁹*Catechismus Romanus*, I, art. 9: "Quaestio XIX: An ut in Deum, ita in Ecclesiam credendum est? [Resp.:] ... sanctam, & non in sanctam Ecclesiam credere profiteamur: ut hac diversa loquendi ratione Deus omnium effector a creatis rebus distinguatur ..."

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

Een laatste passage waar ik wat nader wil op ingaan betreft het eerste gebod¹⁰. In het algemeen wordt gesteld dat degenen die geen geloof, hoop en liefde hebben, zondigen tegen het eerste gebod. Dat wordt gespecificeerd in: degenen die tot ketterij vervallen en degenen die geloof hechten aan dromen, voorspellingen en andere dergelijke ijdele dingen; degenen die aan hun heil wanhopen en geen vertrouwen hebben op Gods goedheid; degenen die slechts op rijkdom, lichamelijke gezondheid of hun eigen krachten steunen. Verder gaat de catechismus in de uitleg van dit gebod vooral in op heiligen-, relieken- en beeldenverering. Opvallend is dat in vergelijking met de laatmiddeleeuwse catechese in de Nederlanden veel minder aandacht wordt besteed aan het bijgeloof.

3 Catechese en catechismus na het Concilie van Trente

In dit derde deel van mijn bijdrage onderzoek ik de sporen van het Concilie van Trente en van de op last van dit concilie uitgevaardigde *Catechismus Romanus* in de latere catechismussen. Eerst bekijk ik de vloed aan officieuze catechismussen die verschenen in de eerste decennia na het concilie en dan de officiële catechismussen die van kracht waren in de Nederlanden, vanaf de Mechelse catechismus van 1609 tot aan de universele catechismus van 1992 (waarop de recente *Youcat* gebaseerd is).

Catechismussen in de eerste decennia na het concilie

N.a.v. het Concilie van Trente gebeurt er een opmerkelijke aanvulling aan de grote catechismus van Petrus Canisius, die vanaf 1566 een appendix toevoegt, waarin hij de tridentijnse leer over erfzonde en rechtvaardiging uiteenzet. Dit betekent dat het kroonstuk van het Concilie van Trente, nl. Het rechtvaardigingsdecreet beter is verwerkt in de catechismus van Canisius dan in de *Catechismus Romanus*.

De bisschoppen Franciscus Sonnius en Wilhelmus Lindanus en de jezuïet Franciscus Costerus en nog andere auteurs publiceerden in de tweede helft van de 16de eeuw catechismussen. Op de provinciale en diocesane synoden die in de jaren 1560-1570 voor de uitvoering van de tridentijnse hervormingsmaatregelen in de Nederlanden ingericht

---

¹⁰*Catechismus Romanus*, III, III, 2 (eerste gebod), nr. 3: “Peccant in hoc [primum] preceptum, qui fidem, spem & charitatem non habent ... qui in haeresim labuntur ... qui somniis, auguriis, caeterisque vanissimis rebus fidem habent; qui de sua salute spem abijciunt, nec divinae bonitati confidunt; qui divitiis tantum, qui corporis valetudine, ac viribus nituntur”.

werden, kwam herhaaldelijk ook de catechese ter sprake. Door de Opstand had echter praktisch geen enkele van deze initiatieven een blijvende betekenis. Slechts op de synoden in het eerste decennium van de 17de eeuw werd een duurzame hervorming van de catechese bewerkt.

Mechelse Catechismus

In 1607 gaf het Provinciaal Concilie van Mechelen de opdracht een catechismus samen te stellen. In 1609 verscheen de eerste Mechelse catechismus; zoals bleek uit een commentaar erop was die van de hand van Lodewijk Makeblijde, S.J. In 1623 verscheen een tweede redactie door G. de Pretere, S.J. Deze catechismus zou meer dan twee eeuwen in gebruik blijven. De indeling in vijf delen, nl. achtereenvolgens telkens een deel over geloof, hoop en liefde aan de hand respectievelijk van de 12 artikelen, het gebed (onzevader en wees-gegroet) en de 10 geboden, vervolgens een vierde deel over de 7 sacramenten en tenslotte een vijfde deel over de christelijke gerechtigheid met een bespreking van catalogen van zonden en deugden en van de uitersten, verradt overduidelijk dat de Mechelse catechismus sterk onder de invloed staat van Petrus Canisius, eveneens een jezuïet.

Wanneer we naar de behandeling van de afzonderlijke themata kijken, dan blijkt bv. dat de Mechelse catechismus van 1623 zeer Tridentijns is wat betreft de leer over Schrift en Traditie: zo is er hier nog steeds sprake van 'tradities' in het meervoud, zoals in het desbetreffende conciliedecreet. Daartegenover staat dat de behandeling van de leer over zonde en genade praktisch volledig uit de Mechelse catechismus van de 17de en 18de eeuw verdwenen is, wegens de grote meningsverschillen daaromtrent onder de katholieke theologen onderling¹¹.

Bij de bespreking van het eerste gebod is de behandeling van het bijgeloof relatief uitvoerig; de Mechelse catechismus wil duidelijk concreet ingaan op de socio-culturele realiteit van de eigen tijd, waarin de onder het volk wijd verspreide magische praktijken - vooral het bestrijden van (vermeende!) toverij met toverij - voor de Kerk een groot probleem was.

---

¹¹Marcel Gielis, 'De leer over natuur, zonde en genade. Een lacune in de contrareformatische catechese?', in: *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd*, aangeboden aan Michel Cloet, red. Eddy Put, Marie Juliette Marinus en Hans Storme, Leuven: Universitaire Pers, 1996, p. 65-87.

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

Opvallend is dat de definitie van het bijgeloof wordt overgenomen uit de verklaring daarover van de theologische faculteit van Parijs in 1398, die overgeleverd is in de werken van Jean Gerson. Nu was Gerson als conciliarist niet geliefd in curiale kringen en zodoende ook grotendeels onbekend; van die uitspraak van de theologische faculteit is dan ook niets terug te vinden in de *Catechismus Romanus*. De vragen over tovenaars en waarzeggers hebben dikwijls tot misverstanden geleid. Het gaat hier niet over heksen, zoals dikwijls gedacht wordt door bijgelovige 'volksmensen' zowel als door geleerde historici, maar over de beoefenaars van contramagie, die heksen aanwijzen en bestrijden. Hieruit blijkt dat de Kerk geenszins aanstuurde op de vervolging van heksen, die grotendeels een waandenkbeeld waren, maar zich wel krachtadig keerde tegen de tovenaars, die maar al te zeer een realiteit waren. Op hen deden bijgelovige lieden, die zich het slachtoffer waanden van hekserij, een beroep. Deze tovenaars waren immers zogezegd de tegenstanders van die heksen en bestreden die met magische middelen, maar lagen daardoor dikwijls aan de basis van een heksenvervolging (zoals bv. blijkt uit het heksenproces van Kasterlee in 1565). In de uitleg van het eerste gebod in de Mechelse catechismus worden dan verder nog wel in de lijn van een laatmiddeleeuwse theoloog zoals Hendrik van Gorcum sacramentalia, o.a. het palmen van de akkers, verdedigd.

Catechismussen in 19de en 20ste eeuw (vóór Vaticanum II)

Nederlandse catechismussen (1910, 1948 en 1966)

Wegens het ontbreken van een bisschoppelijke hiërarchie was ook in de Noordelijke Nederlanden als officiële catechismus die van de Nederlandstalige kerkprovincie van de Zuidelijke Nederlanden, de Mechelse catechismus dus, in gebruik. Zelfs toen er vanaf 1853 weer bisschoppen waren in Nederland, duurde het nog een hele tijd eer die een eigen catechismus uitvaardigden. Door de oriëntatie op Duitsland – de catechese van Joseph Deharbe, die zich kenmerkt door een driedeling, nl. geloofs-, zeden- en sacramentenleer, - verdween wel meer en meer de doorwerking van de (pre-)tridentijnse catechese; de catechese werd ook steeds sterker beïnvloed door de neoscholastieke theologie.

In 1910 verscheen de eerste officiële eigen Nederlandse catechismus, die sterk op Deharbe geïnspireerd was. In 1948 werd door de catecheet Wim Bless op last van de bisschoppenconferentie een herziening doorgevoerd; onder invloed van de liturgische beweging werd

Dr. Marcel Gielis

de sacramentenleer vóór de zedenleer geplaatst. In 1966 - maar dan zijn we in het jaar na het Vaticanum II - verscheen de tot nu toe laatste officiële catechismus van de Nederlandse bisschoppen (niet meer in vraag-en antwoordvorm, maar in doorlopende tekst): de *Nieuwe Katechismus*, die inderdaad een heel nieuwe geest ademt (niettegenstaande ook van deze catechismus Wim Bless de belangrijkste auteur was).

Mechelse of Belgische catechismussen (1842, 1900 en 1946/1954)

Vanaf de catechismusuitgaven van kardinaal Sterckx in 1842 is er ook een invasie van scholastieke theologie en dito terminologie in de Mechelse catechismus. Toch zijn er zelfs in de *Catechismus van de Belgische bisdommen* van 1946, die heruitgegeven werd in 1954, nog sporen van de laatmiddeleeuwse catechese en van de decreten en de catechismus van het Concilie van Trente te vinden. Zowel de blijvende aanwezigheid van de (pre-)tridentijnse catechese als de invloed van het neothomisme kan geïllustreerd worden aan de hand van de catechismus van 1946/1954.

In de les over de 'geloofsbronnen' zijn de tridentijnse 'tradities' verdwenen, om plaats te maken voor een min of meer neoscholastiek concept van Traditie¹². Opvallend daarentegen is, zoals in de *Catechismus Romanus*, de afwijzing van het geloof 'in' de Kerk; dat blijkt uit de titel van de achtste les (over artikel 9 van de geloofsbelijdenis): "(Ik geloof) de heilige katholieke Kerk"¹³. In de uitleg van het eerste gebod zijn zelfs nog sporen te vinden van de catechetische traktaten van Gerson: wat bijgeloof is, wordt bepaald met behulp van de Parijse definitie van 1398¹⁴.

De rechtvaardigingsleer komt in de *Catechismus van de Belgische bisdommen* van 1946/54 - in tegenstelling tot de 17de-eeuwse, maar helemaal zoals reeds in de 19de-eeuwse Mechelse catechismus - uitvoerig aan bod, maar in een uitgesproken scholastiek gewaad en

¹²*Catechismus van de Belgische bisdommen*, 2de les, vr.13: "Waarin zijn de waarheden bevat die de heilige Kerk ons voorhoudt te geloven? De waarheden die de heilige Kerk ons voorhoudt te geloven zijn bevat in de heilige Schrift of de Bijbel en in de Overlevering of Traditie".

¹³Vgl. de titel van de zevende les (over artikel 8 van de geloofsbelijdenis): "Ik geloof in de heilige Geest".

¹⁴*Catechismus van de Belgische bisdommen*, 18de les, vr. 265: "Wanneer is men bijgelovig? Men is bijgelovig, wanneer men van voorwerpen, tekens of woorden, een uitwerking verwacht die ze niet kunnen hebben, noch uit de krachten der natuur, noch door goddelijke instelling, noch door de wijding of de gebeden der heilige Kerk".

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

draait volledig rond het concept van de heiligmakende genade (27 keer vermeld), die helemaal volgens de aristotelisch-thomistische ethiek opgevat wordt als een habitus, die evenwel niet door de mens verworven, maar van Godswege ingestort wordt¹⁵: de heiligmakende genade wordt in de supralapsaire staat aan Adam geschonken (vr. 55), is verloren gegaan door de zonde, die is overgegaan op Adams nakomelingen (vr. 59), maar wordt teruggegeven door het doopsel (vr. 368); ze kan opnieuw verloren gaan door een (dood)zonde (vr. 150; zie ook vr. 214), maar dan teruggegeven worden door het boetesacrament (vr. 151; zie ook vr. 430). In dergelijke theologie worden sacramenten (behalve doop en boetesacrament), gebed en goede werken gezien als middelen om de 'habitus' van de heiligmakende genade te versterken (vr. 152 en 359; zie ook de vragen over de sacramenten der levenden en der doden en over de uitwerking van de afzonderlijke sacramenten). Vooral de deelname aan de Eucharistie vermeerdert de genade "en helpt ons de deugd te beoefenen" (vr. 408).

Goede werken fungeren in de rechtvaardigingsleer van de 19de- en 20ste-eeuwse catechismus op dezelfde wijze als de deugdzame daden in de aristotelische ethiek. Een goed werk wordt immers bepaald als "een deugdzame daad die wij met Gods genade verrichten, ter ere van God en tot welzijn van onszelf of van de naaste" (vr. 193): zoals de habitus volgens Aristoteles het verrichten van deugdzame werken vergemakkelijkt, helpt volgens de catechismus de heiligmakende genade die ons van Godswege door de sacramenten wordt ingestort, ons om deugdzame daden te verrichten ("de deugd te beoefenen"). Volgens de catechismus, die zich daarvoor beroept op de heilige Schrift zijn het gebed en de versterving evenzeer goede werken als de werken van barmhartigheid of van naastenliefde (vr.194). Goede werken hebben een verdienstelijk karakter als ze gedaan worden in staat van genade (vr. 196; zie ook de reeds vermelde vr. 148-149). In staat van doodzonde - en dus ook in de staat van de vervallen natuur!) daarentegen "kan men goede werken doen, maar die zijn niet verdienstelijk voor de hemel" (vr. 197). In deze uitleg van de tridentijnse

---

¹⁵*Catechismus van de Belgische bisdommen*, vr. 148: "Wat is de heiligmakende genade? De heiligmakende genade is een bovennatuurlijke en blijvende hoedanigheid, aan onze ziel zelf gegeven, die ons deelachtig maakt aan het goddelijk leven, ons aldus heiligt en ons verheft tot kinderen van God en erfgenamen van de hemel". In vr. 149 wordt nog verduidelijkt: "zonder haar zijn wij onbekwaam om verdiensten te verwerven en onze eeuwige zaligheid te bereiken". Zie ook vr. 158 over de ingestorte goddelijke deugden.

rechtvaardigingsleer openbaart zich het sterkst het problematisch karakter van de theologie vanaf het Concilie van Trente tot aan Vaticanum II, die dus ook de catechese heeft aangetast: in een staat waarin men (door het doopsel) is gekomen zonder dat men zich ervan bewust was, kan men door goede werken de hemel verdienen, terwijl een heiden die dezelfde goede werken doet, er toch zijn heil niet kan door bewerken. Deze theologie zal door de vertegenwoordigers van de 'nouvelle théologie' als 'supranaturalistisch', 'metafysisch' en 'extrinsecistisch' bekritiseerd worden.

4 Catechismussen na Vaticanum II

Het *Geloofsboek* dat de Belgische bisschoppen in 1987 publiceerden in het kader van de nieuwe evangelisatie waartoe Johannes Paulus II tijdens zijn reis in de Nederlanden in 1985 had opgeroepen, heeft zich ontworsteld aan de traditie van de Mechelse catechismus. Het is een boek in doorlopende tekst en niet in vraag-en-antwoordvorm. De indeling is dezelfde als in de Nederlandse catechismus zoals die in 1948 herwerkt is, en sommige passages zijn letterlijk overgenomen uit de *Nieuwe Katechismus* van 1966. De kwestie van de verhouding van Schrift en Traditie komt niet uitdrukkelijk ter sprake. Er zijn nog maar weinig sporen van de (pre-)tridentijnse catechese in terug te vinden.

Maar of dat altijd een voordeel is kan men betwijfelen, als men ziet dat ook geen rekening werd gehouden met positief te waarderen uitspraken van de *Catechismus Romanus*, zoals de afwijzing van het geloof 'in' de Kerk. Het hoofdstuk waarin het negende en tiende artikel van de geloofsbelijdenis wordt uitgelegd, draagt als titel: "Ik geloof in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk. De kerk van Jezus Christus"¹⁶. Hier kan evenwel opgemerkt worden dat in het credo van Nicea-Constantinopel, dat in de liturgie gebeden wordt, eveneens gezegd wordt: "Ik geloof in de éne, heilige, katholieke en apostolische kerk"¹⁷.

In de *Katechismus van de Katholieke Kerk* uit 1992 (*Catechismus Ecclesiae Catholicae* of *CEC*), de tweede universele catechismus - die van Trente was de eerste -, wordt zeer expliciet ingegaan op de kwestie van het geloof 'in' de Kerk. Het woord 'in' ontbreekt reeds in de formulering van artikel 9 in de titel van het desbetreffende hoofdstuk. Na een verwijzing naar de constitutie *Lumen gentium* in de inleiding (nr. 748), wordt gesteld dat het

¹⁶De bisschoppen van België, *Geloofsboek*, Tielt: Lannooy, 1987, p. 64.

¹⁷Zie *Geloofsboek*, p. 21.

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

artikel over de Kerk volledig afhangt van dat over de H. Geest (nr. 749), waarop dan uitgelegd wordt dat geloven dat de Kerk heilig en katholiek, een en apostolisch is (zoals in de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel toegevoegd wordt), samenhangt met het geloof in God als Vader, Zoon en Geest en met een expliciete verwijzing naar de *Catechismus Romanus* wordt vervolgens gesteld dat we in de apostolische geloofsbelijdenis zeggen dat we de Kerk en niet in de Kerk geloven, om te vermijden dat we God en Zijn werken verwarren en opdat we duidelijk alle gaven die Hij aan de Kerk schenkt, aan Zijn goedheid zouden toeschrijven¹⁸.

Inzake de leer over "Traditie en Schrift" - in die volgorde! - volgt de CEC getrouw wat het Tweede Vaticaans Concilie daarover gezegd heeft in de constitutie *Dei Verbum*. Hierin wordt de leer van het Concilie van Trente over Schrift en apostolische tradities geenszins verlaten, maar wel uitvoerig uitgelegd en geplaatst in een ontstaansgeschiedenis van de bindende kerkelijke verkondiging. In vele opzichten sluit men hier aan bij pretridentijnse opvattingen zoals die bv. te vinden zijn in *De scripturis ecclesiasticis et dogmatibus* (1533) van de Leuvense theoloog Joannes Driedo. In de CEC vindt men de leer over genade en rechtvaardiging relatief beknopt uiteengezet aan het begin van het derde deel, dat handelt over de geboden; in veel opzichten blijft deze leer schatplichtig aan de scholastiek. Bij de bespreking van het eerste gebod (nr. 2110) gaat het eerst over bijgeloof (nr. 2111) en dan over afgoderij (nrs. 2112-2114) en over waarzeggerij en magie (nrs. 2115-2117). Opvallend is dat het bijgeloof wordt gezien als een afwijking van het religieuze gevoel, bv. door aan bepaalde geloofspraktijken een magische betekenis toe te kennen of door te blijven staan bij een puur uiterlijk ritualisme. De CEC blijkt hier - zoals de *Catechismus Romanus* - duidelijk in een andere traditie te staan dan de 'Nederlandse' die we vinden in de Mechelse catechismus.

---

¹⁸CEC, nr. 750: "Credere Ecclesiam « Sanctam » esse et « Catholicam », illamque esse « Unam » et « Apostolicam » (sicut Symbolum Nicaenum-Constantinopolitanum adiungit) inseparabile est a fide in Deum Patrem et Filium et Spiritum Sanctum. In Symbolo Apostolico profitemur nos credere sanctam Ecclesiam (« Credo [...] Ecclesiam ») et non in Ecclesiam, ne Deum Eiusque confundamus opera et ut clare bonitati attribuamus Dei omnia dona quae Ipse in Sua posuit Ecclesia". In voetnoot wordt verwezen naar: *Catechismus Romanus*, 1, 10, 22, ed. P. Rodríguez, Città del Vaticano - Pamplona, 1989, p. 118.

Dat de CEC in de traditie van de op last van het Concilie van Trente uitgevaardigde *Catechismus Romanus* staat, blijkt het duidelijkst uit de indeling: de vierdeling van geloofsbelijdenis, sacramenten, geboden en gebed (de catechetische leerstukken die Jan van Sierck, bisschop van Utrecht, reeds op het einde van de 13de eeuw had voorgeschreven!). In hun boek over de totstandkoming van de CEC verantwoorden Joseph Ratzinger en Christoph Schönborn de keuze die ze gemaakt hebben voor deze indeling in vier delen en wel in de volgorde zoals die delen ook al voorkwamen in de *Catechismus Romanus*¹⁹. Door de uitleg van de geloofsbelijdenis en de sacramenten te laten voorafgaan aan die van geboden en gebed wordt volgens de latere paus Benedictus XVI en volgens de latere kardinaal Schönborn duidelijk de prioriteit van de genade in het licht gesteld. Zo gezien blijkt dus de catechismus van Trente meer Luthers te zijn dan de catechismus van Luther zelf.

---

¹⁹Joseph Ratzinger en Christoph Schönborn, *Kleine Hinführung zum Katechismus der katholischen Kirche*, München: Neue Stadt, 1993.

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

